

الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ

مجتمع آموزش عالی امام خمینی علیه السلام

سرشناسه:	علوی مهر، حسین، ۱۳۴۲ -
عنوان و نام پدیدآور:	ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران [کتاب] / حسین علوی مهر، حسن رضایی هفتتادر.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی <small>علیه السلام</small> ، ۱۳۹۴.
مرجع تولید:	مجتمع آموزش عالی امام خمینی <small>علیه السلام</small>
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۴۴۷-۷
یادداشت:	کتابنامه ص: ۳۳۷-۳۵۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۴ (فیبا).
یادداشت:	چاپ سوم: ۱۳۹۸ (فیبا).
موضوع:	تفاسیر -- تاریخ
موضوع:	Qur'an -- Commentaries -- History
موضوع:	خاورشناسان -- دیدگاه درباره قرآن
موضوع:	Middle East specialists -- Views on the Qur'an
موضوع:	مفسران -- تاریخ* .Commentators
شناسه افزوده:	رضایی هفتتادر، حسن، ۱۳۵۶ -
شناسه افزوده:	جامعة المصطفی <small>علیه السلام</small> العالمية، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی <small>علیه السلام</small>
شناسه افزوده:	Almustafa International University / Almustafa International Translation and Publication center
شناسه افزوده:	مجتمع آموزش عالی امام خمینی <small>علیه السلام</small>
رده بندی کنگره:	۴۱۳۹۴ الف۸ع/۳/۶۵ BP
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۱۵
شماره کتابشناسی ملی:	۳۸۳۵۱۶۶

ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران

حسین علوی مهر
حسن رضایی هفتادر

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران

مؤلفان: حسین علوی مهر و حسن رضایی هفتادر

چاپ سوم: ۱۳۹۸ ش / ۱۴۴۰ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۵۱۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸؛

تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ - ۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

✉ @pub_almustafa

🌐 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

✉ miup@pub.miu.ac.ir

با تشکر از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

● ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی

● مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکنندی

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● ناظر فنی: علی عبادی فرد

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

هرگونه نسخه برداری اعم از کپی برداری و بازنویسی و انتشار، اسکن، ذخیره کامپیوتری، ترجمه به زبان‌های دیگر و ساخت

فایل صوتی کتاب، بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع، شرعاً حرام و از طریق مراجع قانونی، قابل پیگیری است.

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته‌الله و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفیٰ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان ارزیابی دیدگاه‌های خاورشناسان در تاریخ تفسیر و مفسران حاصل پژوهش فضلالی گرامی آقایان حسین علوی مهر (دانشیار جامعه المصطفی العالمیه) و حسن رضایی هفتادر (استادیار دانشگاه تهران)، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

۱۷	.....	مقدمه
۱۹	.....	فصل اول: کلیات
۱۹	.....	سیری در دائرةالمعارف قرآن
۲۴	.....	ژیلیو
۲۶	.....	ویلانت
۲۷	.....	بلاشر
۲۸	.....	نولدکه
۲۹	.....	گولت تسیئر
۳۰	.....	مکاولیف
۳۰	.....	جفری
۳۱	.....	ریپین
۳۳	.....	برگ
۳۳	.....	فان اس
۳۴	.....	لیمهاوس
۳۴	.....	نگاهی به متن حاضر
۳۷	.....	فصل دوم: مفاهیم
۳۷	.....	درآمد

۳۷	۱. تفسیر.....
۳۷	تفسیر از نگاه خاورشناسان.....
۳۸	بررسی.....
۳۹	تفسیر در اصطلاح.....
۴۱	۲. تأویل.....
۴۱	تأویل از نگاه خاورشناسان.....
۴۳	بررسی.....
۴۳	تأویل در لغت.....
۴۷	تأویل در اصطلاح.....
۴۸	دیدگاه اول.....
۴۸	بررسی.....
۴۹	دیدگاه دوم.....
۵۱	بررسی.....
۵۳	دیدگاه سوم.....
۵۴	بررسی.....
۵۶	دیدگاه چهارم.....
۶۲	بررسی.....
۶۶	مقایسه میان دسته‌بندی ابن عباس و معانی چهارگانه کتاب مقدس.....
۶۷	بررسی.....
۶۷	بررسی روایت ابن عباس.....
۷۱	وجوه معنایی یا اقسام معانی در قرآن.....
۷۱	روایات وجوه معانی.....
۷۵	مراتب معانی قرآنی.....
۷۷	نزول قرآن بر هفت حرف.....
۸۰	۳. مشروعیت و جواز تفسیر قرآن.....
۸۰	مخالفت با تفسیر یا مشروعیت آن.....
۸۳	مشروعیت یا جواز تفسیر اجتهادی.....
۸۵	امکان عقلی فهم و تفسیر قرآن.....
۸۷	دلایل امکان عقلی.....

۹۳	ادله جواز و مشروعیت تفسیر اجتهادی.....
۹۳	ادله موافقان.....
۹۴	آیات.....
۹۵	ادله دیگر از موافقان.....
۹۷	ادله مخالفان تفسیر اجتهادی.....
۹۷	الف) آیات.....
۹۷	بررسی.....
۹۸	ب) روایات.....
۱۰۴	دیدگاه‌ها در معنای تفسیر به رأی.....
۱۰۹	ادله دیگر از مخالفان.....
۱۱۰	عوامل مخالفت با تفسیر.....
۱۱۲	نقد استدلال ژیلیو بر ممنوعیت تفسیر اجتهادی.....
۱۱۵	فصل سوم: آغاز تفسیر.....
۱۱۵	درآمد.....
۱۱۵	آغاز تفسیر از نگاه خاورشناسان.....
۱۱۷	بررسی.....
۱۱۸	۱. تفسیر در دوران پیامبر ﷺ.....
۱۱۸	بررسی.....
۱۲۲	۲. تفسیر در دوران صحابه.....
۱۲۴	تعداد مفسران صحابه.....
۱۲۴	بررسی.....
۱۲۵	نقدی بر سخن سیوطی.....
۱۲۶	پیشینه تفسیر صحابی.....
۱۲۹	۳. تفسیر در دوران تابعان.....
۱۲۹	مفسران معروف تابعان.....
۱۳۰	بررسی.....
۱۳۱	معرفی مفسران تابعان.....
۱۳۱	۱. سعید بن جبیر.....
۱۳۲	۲. مجاهد بن جبر.....

۳. طاووس بن کیسان ۱۳۴
۴. عطاء بن ابی‌ریاح ۱۳۴
۵. عکرمه ۱۳۵
۶. سعید بن مسیب ۱۳۸
۷. ابوالعالیه رفیع به مهران ۱۳۹
۸. مسروق بن اجدع ۱۳۹
۹. علقمه بن قیس ۱۴۰
- ۱۰ و ۱۱. اسماعیل بن مرة و عامر شعبی ۱۴۰
۱۲. سئدی کبیر ۱۴۱
۱۳. واصل بن عطاء ۱۴۱
۱۴. محمد بن کعب قرظی ۱۴۲
۱۵. زید بن اسلم ۱۴۳
۱۶. قتاده بن دعامة سدوسی ۱۴۴
۱۷. حسن بصری ۱۴۵
۱۸. جابر بن یزید جعفی ۱۴۷
۱۹. ابو حمزه ثمالی ۱۴۹
۲۰. مقاتل بن سلیمان ۱۵۰
۴. دوران شفاهی و کتابت تفسیر ۱۵۱
- دوران شفاهی تفسیر ۱۵۲
- دوران جمع و کتابت احادیث تفسیری ۱۵۳
- دوران سامان یافتن تفسیر ترتیبی ۱۵۵
۵. تردید خاورشناسان در صحت آثار کهن تفسیری ۱۵۷
- چکیده ۱۵۹
- الف) صحت و اعتبار تفسیرهای کهن با رویکرد و تفسیر ابن عباس ۱۶۰
- بررسی ۱۶۱
- ابن عباس ۱۶۱
- طرق روایات ابن عباس ۱۶۲
- طریق علی بن ابی‌طلحه هاشمی (م. ۱۴۳هـ): ۱۶۳
- سایر طرق ابن عباس ۱۶۷
- ابن جریر ۱۶۷

قیس بن ربیع اسدی کوفی	۱۶۸
ضحاک بن مزاحم	۱۶۸
عطیه بن سعد	۱۶۹
محمد بن اسحاق	۱۶۹
اسماعیل بن عبدالرحمن	۱۶۹
مقاتل بن سلیمان	۱۶۹
محمد بن سائب کلبی	۱۷۰
ب) ورود شعر به تفسیر	۱۷۰
بررسی	۱۷۰
بررسی کتاب غریب القرآن فی شعر العرب	۱۷۵
ج) تفسیر آگادایی یا داستانی	۱۷۶
بررسی	۱۷۷
بررسی تفسیرهای منسوب به ابن عباس	۱۸۰
فصل چهارم: تفسیر در دوران شکل گیری	۱۸۳
درآمد	۱۸۳
دوران شکل گیری	۱۸۴
بررسی	۱۸۵
نخستین مدون تفسیر	۱۹۰
۱. ابن عباس	۱۹۱
۲. سعید بن جبیر	۱۹۳
۳. زید بن علی بن الحسین	۱۹۴
۴. فراء نحوی	۱۹۴
۵. ابن جریج	۱۹۴
۶. مقاتل بن سلیمان	۱۹۵
۷. عکرمه	۱۹۵
بررسی تفاسیر توضیحی، داستانی و فقهی	۱۹۵
تفسیر توضیحی	۱۹۵
تفسیر مجاهد بن جبر	۱۹۶
بررسی	۱۹۶

۱۹۹	تفسیر حسن بصری
۲۰۰	بررسی
۲۰۲	تفسیر سفیان ثوری
۲۰۲	بررسی
۲۰۳	تفسیر سفیان بن عیینه
۲۰۴	بررسی
۲۰۴	تفسیر داستانی
۲۰۵	تفسیر ضحاک بن مزاحم
۲۰۶	بررسی
۲۰۸	تفسیر سدی کبیر و تفسیر کلبی
۲۰۹	بررسی تفسیر سدی کبیر
۲۱۰	بررسی تفسیر کلبی
۲۱۳	تفسیر مقاتل بن حیان و مقاتل بن سلیمان
۲۱۳	بررسی تفسیر مقاتل بن حیان
۲۱۴	بررسی تفسیر مقاتل بن سلیمان
۲۱۸	نقل داستان و اسرایلیات
۲۱۹	مقاتل و فضائل اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۲۲۰	تفسیر فقهی مقاتل
۲۲۳	الجامع ابن وهب
۲۲۳	بررسی تفسیر الجامع ابن وهب
۲۲۵	تفسیر معمر بن راشد
۲۲۵	بررسی
۲۲۶	نکته پایانی فصل چهارم
۲۲۶	بررسی
۲۲۹	فصل پنجم: تفسیر در دوران میانه
۲۲۹	درآمد
۲۲۹	ورود و نقش علوم زبان شناختی در تفسیر
۲۳۰	بررسی نقش علوم زبان شناختی در تفسیر
۲۳۳	الف) دانش قرائات

۲۳۴	..... بررسی
۲۴۱	..... (ب) علم واژه شناسی و علوم ادبی و نقش آن در تفسیر
۲۴۲	..... نقش واژه‌ها در تفسیر (به گزینی واژه‌ها)
۲۵۱	..... تفاسیر معانی القرآن
۲۵۲	..... بررسی
۲۵۸	..... معرفی برخی دیگر از تفاسیر غریب القرآن در قرن چهارم:
۲۶۱	..... فصل ششم: تفاسیر روایی
۲۶۱	..... درآمد
۲۶۲	..... مهمترین تفاسیر اهل سنت مبتنی بر روایات و تحولات بعدی
۲۶۳	..... بررسی
۲۶۳	..... تفسیر اسفراینی
۲۶۴	..... تفسیر یونس بن عبدالرحمن
۲۶۴	..... تفسیر ابن فضال
۲۶۵	..... تفسیر بطائنی
۲۶۵	..... تفسیر حسن محبوب
۲۶۵	..... تفسیر علی بن مهزیار
۲۶۶	..... معرفی تفاسیر روایی عصر تدوین
۲۶۷	..... بررسی چند نکته در سخن ژلیو درباره طبری و تفسیرش:
۲۶۹	..... دیگر تفاسیر روایی
۲۶۹	..... التفسیر المسند
۲۶۹	..... بررسی
۲۷۰	..... تفسیر بحر العلوم
۲۷۰	..... بررسی
۲۷۰	..... الکشف والبیان
۲۷۱	..... بررسی
۲۷۲	..... تفسیر الوسیط و البسیط
۲۷۳	..... معالم التنزیل
۲۷۳	..... بررسی
۲۷۵	..... بررسی تفسیر النکت و العیون

۲۷۵	.....	بررسی تفسیر المحرر الوجیز
۲۷۵	.....	بررسی تفسیر زادالمسیر
۲۷۶	.....	مدارک التنزیل
۲۷۶	.....	بررسی
۲۷۶	.....	غرائب القرآن
۲۷۷	.....	بررسی
۲۷۷	.....	تفسیر القرآن العظیم
۲۷۷	.....	بررسی
۲۷۸	.....	الدّر المصون
۲۷۸	.....	بررسی
۲۷۸	.....	الدّر المنثور
۲۷۹	.....	بررسی
۲۷۹	.....	فتح القادیر
۲۸۰	.....	بررسی
۲۸۰	.....	نقد کلی بر دیدگاه ژلیو
۲۸۱	.....	شیعه و معتزله
۲۸۱	.....	تفاوت‌ها
۲۸۶	.....	تفسیر ویژه فقهی
۲۸۶	.....	بررسی
۲۸۷	.....	فصل هفتم: گرایش‌های تفسیری
۲۸۷	.....	درآمد
۲۸۷	.....	تفسیر متکلمان
۲۸۸	.....	بررسی
۲۸۸	.....	شیخ طوسی و طبرسی در نگاه خاورشناسان
۲۸۹	.....	بررسی
۲۹۰	.....	تفاسیر معتزله از منظر مستشرقان
۲۹۰	.....	بررسی
۲۹۱	.....	ماتریدیه
۲۹۱	.....	بررسی

۲۹۲	تفسیر کبیر .....
۲۹۳	انوار التنزیل و اسرار التأویل .....
۲۹۴	بررسی .....
۲۹۴	تفسیر خوارج و شیعه .....
۲۹۴	بررسی .....
۲۹۵	زیدیه .....
۲۹۶	بررسی .....
۲۹۶	شیعه امامیه .....
۲۹۷	بررسی .....
۲۹۸	۱. دیدگاه شیعه نسبت به صحابه .....
۲۹۸	۲. روش برداشت شیعه از قرآن .....
۳۰۱	تفسیر روض الجنان و البرهان .....
۳۰۱	بررسی .....
۳۰۳	اسماعیلیه .....
۳۰۳	بررسی .....
۳۰۵	تفسیر صوفیانه .....
۳۰۹	فصل هشتم: تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر .....
۳۰۹	درآمد .....
۳۱۰	ابعاد و محدودیت‌های مربوط به تفسیر قرآن در عصر جدید .....
۳۱۷	گرایش‌های اصلی نسبت به شیوه‌های تفسیری و مدافعان آن‌ها .....
۳۱۷	۱. تفسیر عقلانی [تعقلی] .....
۳۲۱	۲. شیوه معروف به تفسیر علمی قرآن .....
۳۲۵	۳. شیوه تفسیر ادبی .....
۳۲۷	۴. تفسیر نقلی و تاریخی .....
۳۲۸	۵. جستجوی رهیافتی مستقیم به مفاهیم قرآنی .....
۳۲۹	۶. برداشت‌هایی مرتبط با تفسیر موضوعی قرآن .....
۳۲۹	بررسی .....
۳۲۹	ویژگی‌های تفسیر در دوران معاصر .....
۳۳۰	۱. پاسخ‌گویی به مسائل و شبهات جدید .....

۳۳۰	.....	۲. عقل گرایی در تفسیر
۳۳۱	.....	الف) عقل برهانی
۳۳۱	.....	ب) عقل فطری
۳۳۲	.....	۳. گرایش هدایتی و تربیتی قرآن
۳۳۳	.....	۴. گرایش اجتماعی در تفسیر
۳۳۴	.....	۵. گرایش جهادی در تفسیر
۳۳۴	.....	۶. تفسیر موضوعی
۳۳۵	.....	۷. تفسیر ساختاری قرآن کریم
۳۳۷	.....	کتابنامه